

सोनल बाळासाहेब पवार

संशोधक विद्यार्थिनी

प्रो.रामकृष्ण मोरे आर्ट्स, सायन्स आणि कॉमर्स महाविद्यालय आकुर्डी

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

डॉ.विदुला व्यवहारे

संशोधक मार्गदर्शिका

सारांश -भारतातील आदिवासी समाज हा देशाच्या सामाजिक-सांस्कृतिकवारशाचा अविभाज्य घटक आहे. महाराष्ट्र राज्य हे आदिवासी लोकसंख्येच्या दृष्टीने देशातील एक महत्त्वाचे राज्य असून येथे विविध भौगोलिक, आर्थिक व सामाजिक कारणांमुळे आदिवासी स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर घडताना दिसत आहे. शेतीवर अवलंबित्व, नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील निर्बंध, उद्योगीकरण, शहरीकरण, रोजगाराच्या मर्यादित संधी, शिक्षण व आरोग्य सुविधांचा अभाव यांमुळे आदिवासी समाज स्थलांतराकडे वळलेला आहे. हे स्थलांतर केवळ आर्थिक गरजांपुरते मर्यादित नसून त्याचे दूरगामी सामाजिक व सांस्कृतिक परिणाम आदिवासी जीवनावर पडत आहेत. पारंपरिक कुटुंबसंस्था विस्कळीत होणे, स्त्री-पुरुष भूमिका बदलणे, शिक्षणात खंड, बालमजुरी, सामाजिक असुरक्षितता, तसेच भाषा, परंपरा, चाली-रीती, उत्सव व सामूहिक जीवनपद्धती यांचे क्षरण हे स्थलांतराचे ठळक परिणाम आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात महाराष्ट्रातील आदिवासी स्थलांतराचा सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्यात आला असून, त्यामधील समस्या, आव्हाने व संभाव्य उपाययोजनांचा विचार करण्यात आला आहे.

मूळ शब्द : आदिवासी समाज, स्थलांतर, सामाजिक परिणाम, सांस्कृतिक परिवर्तन, महाराष्ट्र

१. प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर भारतात विकासाच्या प्रक्रियेला वेग प्राप्त झाला असला, तरी या विकासाचा लाभ सर्व घटकांपर्यंत समान रीतीने पोहोचलेला नाही. विशेषतः आदिवासी समाज हा विकास प्रक्रियेत तुलनेने दुर्लक्षित राहिलेला घटक आहे. देशाच्या लोकसंख्येतील सुमारे ८.६ टक्के आदिवासी समाज महाराष्ट्रासह विविध राज्यांमध्ये वास्तव्यास आहे. महाराष्ट्रातील नंदुरबार, पालघर, ठाणे, नाशिक, धुळे, गडचिरोली, चंद्रपूर, अमरावती इत्यादी जिल्ह्यांमध्ये आदिवासी समाजाचे मोठे प्रमाण आढळते. आदिवासी समाजाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने जंगल, शेती व नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित आहे. तथापि, औद्योगिकीकरण, जंगल कायदे, धरण प्रकल्प, वनसंवर्धन धोरणे व शहरीकरणामुळे आदिवासींच्या उपजीविकेची पारंपरिक साधने हळूहळू कमी झाली. परिणामी, रोजगारासाठी व उपजीविकेसाठी आदिवासी समाजाला स्थलांतर करणे भाग पडले. हे स्थलांतर हंगामी, तात्पुरते तसेच कायमस्वरूपी स्वरूपाचे आहे. या स्थलांतराने आदिवासी समाजाच्या सामाजिक संरचनेत व सांस्कृतिक जीवनात आमूलाग्र बदल घडवून आणले आहेत. त्यामुळे आदिवासी स्थलांतराचा अभ्यास सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्रातील आदिवासी स्थलांतराची सामाजिक-आर्थिक कारणे अभ्यासणे.
२. आदिवासी स्थलांतराचा कुटुंबसंस्था, स्त्री-पुरुष भूमिका व सामाजिक रचनेवर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
३. स्थलांतरामुळे आदिवासी संस्कृतीत होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करणे
४. स्थलांतरामुळे निर्माण होणाऱ्या सांस्कृतिक आव्हानांचा आढावा घेणे.
५. आदिवासी समाजाच्या शाश्वत विकासासाठी धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

३. संशोधनाची गृहितके (Hypothesis)

- आदिवासी स्थलांतरामुळे पारंपरिक सामाजिक व कुटुंबव्यवस्था कमकुवत होत आहे.
- स्थलांतरामुळे आदिवासी संस्कृतीतील अनेक घटक लोप पावण्याच्या मार्गावर आहेत.
- स्थलांतरित आदिवासी समाज सामाजिक असुरक्षितता व सांस्कृतिक तुटवडा अनुभवत आहे.

४. संशोधन पद्धती व माहिती स्रोत (Research Methodology)-प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी भारत जनगणना अहवाल, राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था (NSSO) अहवाल, महाराष्ट्र शासनाचे आदिवासी विकास विभागाचे अहवाल, विविध संशोधन ग्रंथ, नियतकालिके तसेच संशोधन लेखांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती नसली तरी दुय्यम माहितीच्या आधारे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे.

५. महाराष्ट्रातील आदिवासी स्थलांतराचे स्वरूप व कारणे

आदिवासी स्थलांतर मुख्यतः ग्रामीण-शहरी स्वरूपाचे आहे. ऊसतोड, वीटभट्ट्या, बांधकाम कामगार, कारखाने आणि असंघटित क्षेत्रात रोजगारासाठी स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते.

स्थलांतराची प्रमुख कारणे-

५.१ अल्पभूधारक शेती व उत्पन्नाची अनिश्चितता -

महाराष्ट्रातील बहुतांश आदिवासी समाजाची उपजीविका शेतीवर आधारित आहे. मात्र ही शेती प्रामुख्याने **अल्पभूधारक, निर्वाह स्वरूपाची आणि निसर्गावर अवलंबून** असल्यामुळे तिच्यातून स्थिर व पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. आदिवासी कुटुंबांकडे असलेली जमीन साधारणतः अत्यल्प क्षेत्रफळाची, डोंगराळ, उताराची व कमी सुपीक असल्याचे आढळते. परिणामी आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा वापर, पाणी व्यवस्थापन किंवा उच्च उत्पादनक्षमता साधणे या बाबी आदिवासी शेतकऱ्यांना शक्य होत नाहीत. अनेक आदिवासी भागांत शेती **पावसावर अवलंबून (कोरडवाहू)** असल्यामुळे पर्जन्यमानातील अनिश्चितता हा मोठा अडथळा ठरतो. दुष्काळ, अतिवृष्टी किंवा अवकाळी पाऊस यांचा थेट परिणाम पीक उत्पादनावर होतो. अशा परिस्थितीत कधी पीक पूर्णतः नष्ट होते, तर कधी खर्चाच्या तुलनेत अत्यल्प उत्पादन मिळते. त्यामुळे शेती उत्पन्नावर विश्वास ठेवणे आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी अवघड बनले आहे. अल्पभूधारक शेतीमुळे आदिवासी कुटुंबांना **वर्षभर रोजगार उपलब्ध होत नाही**. शेती हंगामापुरतेच काम असल्याने उर्वरित कालावधीत बेरोजगारी निर्माण होते. शेतीतून मिळणारे उत्पन्न कुटुंबाच्या मूलभूत गरजा-अन्न, शिक्षण, आरोग्य, कपडे—पूर्ण करण्यास अपुरे ठरते. परिणामी आदिवासी शेतकरी कर्जबाजारीपणाकडे ढकलला जातो. सावकार, व्यापारी किंवा मध्यस्थ यांच्याकडून घेतलेले कर्ज फेडण्यासाठी अनेकदा आदिवासी कुटुंबे स्थलांतराचा मार्ग स्वीकारतात

५.२ बेरोजगारी व कर्ज बाजारीपणा -

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजासमोरील एक अत्यंत गंभीर आणि परस्परसंबंधित समस्या म्हणजे **बेरोजगारी व ऋणबाजारीपणा** होय. आदिवासी भागांमध्ये रोजगाराच्या स्थायी व सुरक्षित संधींचा अभाव असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक अस्थिरता निर्माण झाली आहे. शेतीव्यतिरिक्त रोजगाराच्या पर्यायांचा अभाव, औद्योगिक विकासाची मर्यादा आणि कौशल्याधारित प्रशिक्षणाचा अभाव यांमुळे आदिवासी युवक-युवती बेरोजगारीच्या गर्तेत अडकलेले दिसतात. आदिवासी बहुल भागांत उपलब्ध रोजगार प्रामुख्याने **हंगामी, असंघटित आणि अल्प उत्पन्न देणारा** असतो. शेती, जंगलआधारित कामे, मजुरी, वीटभट्ट्या, ऊसतोड, बांधकाम इत्यादी कामांपुरतेच रोजगार मर्यादित राहतात. हे रोजगार वर्षभर उपलब्ध नसल्यामुळे मोठ्या कालावधीत आदिवासी कुटुंबे बेरोजगार राहतात. परिणामी दैनंदिन खर्च भागविण्यासाठी, अन्नधान्य, शिक्षण, आरोग्य अशा मूलभूत गरजांसाठी त्यांना कर्ज घेणे अपरिहार्य ठरते. बेरोजगारीमुळे निर्माण होणारा **कर्ज बाजारीपणा** हा आदिवासी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक रचनेला खिळखिळा करणारा घटक ठरतो. बहुतांश आदिवासी कुटुंबांना औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेपर्यंत सहज प्रवेश नसल्यामुळे ते प्रामुख्याने सावकार, व्यापारी, ठेकेदार किंवा मध्यस्थ यांच्याकडून कर्ज घेतात. या कर्जावर व्याजदर अत्यंत जास्त असतात आणि परतफेडीच्या अटी अन्यायकारक स्वरूपाच्या असतात.

५.३ शिक्षण व आरोग्य सुविधांचा अभाव -

महाराष्ट्रातील आदिवासी स्थलांतरामागील एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि दीर्घकालीन स्वरूपाचे कारण म्हणजे शिक्षण व आरोग्य सुविधांचा अभाव होय. आदिवासी बहुल ग्रामीण व दुर्गम भागांत शिक्षण व आरोग्य व्यवस्थेचा पुरेसा विकास झालेला नसल्यामुळे आदिवासी समाजाची मानवी भांडवल निर्मिती मर्यादित राहिली आहे. याचा थेट परिणाम रोजगारक्षमता, उत्पन्नाची पातळी आणि जीवनमानावर होत असून, त्यामुळे स्थलांतराची गरज अधिक तीव्र होत आहे.

५.४ शिक्षण सुविधांचा अभाव -

आदिवासी भागांत शैक्षणिक पायाभूत सुविधांची कमतरता ही गंभीर समस्या आहे. अनेक गावांत प्राथमिक शाळा असल्या तरी माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा दूर अंतरावर असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षण सुरू ठेवणे अवघड जाते. वाहतूक सुविधा नसणे, डोंगराळ भौगोलिक रचना आणि आर्थिक अडचणी यांमुळे अनेक आदिवासी मुले प्राथमिक शिक्षणानंतरच शाळाबाह्य होतात. शिक्षणाची गुणवत्ता देखील मर्यादित असल्याचे दिसून येते. शिक्षकांची कमतरता, एका शिक्षकावर अनेक वर्गांची जबाबदारी, आदिवासी बोली भाषांशी जुळवून न घेतलेले अभ्यासक्रम आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव यांमुळे शिक्षण प्रभावी ठरत नाही. परिणामी निरक्षरता व अर्धशिक्षितपणा टिकून राहतो. शिक्षणाच्या अभावामुळे आदिवासी युवक-युवतींना कौशल्याधारित किंवा औपचारिक क्षेत्रातील रोजगार मिळण्याची संधी कमी होते.

५.५ आरोग्य सुविधांचा अभाव-

आदिवासी भागांत आरोग्य सुविधांची स्थिती देखील अत्यंत अपुरी आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे व दवाखाने दूर अंतरावर असून अनेक ठिकाणी डॉक्टर, नर्स, औषधे व तपासणी सुविधा उपलब्ध नसतात. गर्भवती महिला, बालके, वृद्ध व दीर्घकालीन आजार असलेले रुग्ण यांना वेळेवर उपचार मिळत नाहीत. कुपोषण, माता-मृत्यू, बालमृत्यू, मलेरिया, क्षयरोग, रक्तक्षय अशा आजारांचे प्रमाण आदिवासी समाजात तुलनेने जास्त आहे. सततचे आजारपण कामाच्या दिवसांमध्ये घट घडवते, उत्पादनक्षमतेवर परिणाम करते आणि उपचारासाठी अतिरिक्त खर्च निर्माण करते. हा खर्च भागवण्यासाठी अनेक आदिवासी कुटुंबे कर्ज घेतात किंवा रोजगारासाठी बाहेर स्थलांतर करतात. आरोग्य सेवांचा अभाव असल्यामुळे आदिवासी समाज आजही अनेक ठिकाणी पारंपरिक वैद्य, झाड-पाला औषधे किंवा अंधश्रद्धांवर अवलंबून राहतो. आधुनिक वैद्यकीय सेवांपर्यंत पोहोच नसल्यामुळे आजार गंभीर रूप धारण करतात. यामुळे जीवनमान आणखी खालावते आणि आर्थिक-सामाजिक असुरक्षितता वाढते.

५.६ जंगलहक्क व विस्थापन समस्या -

महाराष्ट्रातील आदिवासी स्थलांतरामागील एक अत्यंत मूलभूत, ऐतिहासिक आणि संरचनात्मक कारण म्हणजे जंगलहक्क व विस्थापनाची समस्या होय. आदिवासी समाज आणि जंगल यांचे नाते हे केवळ उपजीविकेपुरते मर्यादित नसून ते सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि ऐतिहासिक स्वरूपाचे आहे. जंगल हे आदिवासी समाजाचे निवासस्थान, उदरनिर्वाहाचे साधन, सांस्कृतिक केंद्र आणि ओळखीचे आधारस्तंभ राहिले आहेत. तथापि, आधुनिक विकास प्रक्रियेत जंगलांवर आधारित आदिवासी जीवनपद्धतीवर मोठ्या प्रमाणावर निर्बंध आले असून त्यामुळे विस्थापन आणि स्थलांतराची समस्या तीव्र झाली आहे. जंगलआधारित भागांत धरण प्रकल्प, खाणकाम, औद्योगिक प्रकल्प, राष्ट्रीय उद्याने, वन्यजीव अभयारण्ये आणि पायाभूत सुविधा विकास यामुळे मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी विस्थापन झाले आहे. विस्थापन ही प्रक्रिया बहुतांश वेळा आदिवासी समाजाच्या सहभागाशिवाय, त्यांच्या संमतीशिवाय आणि योग्य पुनर्वसनाविना राबविली गेली आहे.

विस्थापित आदिवासी कुटुंबांना दिले जाणारे पुनर्वसन अपुरे, विलंबित किंवा जीवनमानाला अनुरूप नसते. जमीनऐवजी नगदी भरपाई, अपुरी पायाभूत साधने, रोजगाराच्या हमीचा अभाव यामुळे विस्थापित आदिवासींची उपजीविका पूर्णतः कोलमडते. परिणामी त्यांना शहरांकडे किंवा अन्य जिल्ह्यांकडे स्थलांतर करावे लागते.

५.७ आदिवासी स्थलांतराचे सामाजिक परिणाम -

आदिवासी समाजाची कुटुंबसंस्था ही पारंपरिक, सामूहिक, सहकारावर आधारित आणि भावनिक नातेसंबंधांनी दृढ झालेली अशी मानली जाते. उत्पादन, उपभोग, संरक्षण, समाजीकरण आणि संस्कार या सर्व भूमिका कुटुंबसंस्थेमार्फत पार पाडल्या जातात. परंतु अलिकडच्या काळात वाढत्या आदिवासी स्थलांतरामुळे ही कुटुंबसंस्था मोठ्या प्रमाणावर विस्कळीत होत चालली आहे. स्थलांतरामुळे आदिवासी कुटुंबांच्या रचनात्मक, कार्यात्मक तसेच भावनिक पातळीवर गंभीर परिणाम घडून येत आहेत.

स्थलांतरापूर्वी आदिवासी समाजात एकत्रित किंवा संयुक्त कुटुंबपद्धतीचे प्राबल्य होते. अनेक पिढ्या एकत्र राहून शेती, जंगलआधारित उपजीविका आणि सांस्कृतिक जीवन सामूहिकरीत्या जगत असत. मात्र स्थलांतरामुळे कुटुंबातील सक्षम व तरुण सदस्य रोजगारासाठी गाव सोडतात, तर वृद्ध, महिला व लहान मुले गावातच राहतात. यामुळे कुटुंबाचे तुकडीकरण होते आणि संयुक्त कुटुंबपद्धतीचा ऱ्हास होऊन विखुरलेल्या कुटुंबसंस्थेचा उदय होताना दिसतो.

५.८ स्त्री-पुरुष भूमिकेतील बदल -

आदिवासी स्थलांतरामुळे आदिवासी समाजातील पारंपरिक स्त्री-पुरुष भूमिका मोठ्या प्रमाणावर बदलत चालल्या आहेत. पारंपरिक आदिवासी समाजात स्त्री-पुरुषांमध्ये तुलनेने समानता, परस्परपूरक भूमिका आणि सहकार्यावर आधारित जीवनपद्धती दिसून येते. शेती, जंगलावर आधारित उपजीविका, घरकाम, सण-उत्सव, धार्मिक विधी आणि कुटुंबीय निर्णयप्रक्रिया यांमध्ये स्त्री-पुरुष दोघांचाही समान सहभाग असायचा. मात्र वाढत्या स्थलांतरामुळे ही समतोल सामाजिक रचना ढासळू लागली असून स्त्री-पुरुष भूमिकांमध्ये नव्या स्वरूपाचे ताणतणाव व असमतोल निर्माण झाले आहेत. स्थलांतराच्या प्रक्रियेत पुरुष प्रामुख्याने कुटुंबाचा मुख्य कमावता म्हणून शहरांकडे किंवा औद्योगिक क्षेत्रांकडे स्थलांतर करतात. पारंपरिक शेती-जंगल आधारित भूमिकांऐवजी असंगठित क्षेत्रातील मजुरी, बांधकाम कामगार, ऊसतोड, वीटभट्ट्यांवरील काम अशा कठोर व असुरक्षित रोजगारांमध्ये पुरुष गुंततात. यामुळे त्यांच्या कामाचे स्वरूप अधिक अनिश्चित, शोषणात्मक व आरोग्यदृष्ट्या जोखमीचे बनते.

६. आदिवासी स्थलांतराचा सांस्कृतिक प्रभाव -

६.१ बोली भाषावर होणारा प्रभाव -आदिवासी भाषा या पिढ्यान्-पिढ्या तोंडी परंपरेतून प्रवाहित झालेल्या असून त्यातून जीवनपद्धती, निसर्गाशी असलेले नाते, लोककथा, गीत-नृत्य, धार्मिक श्रद्धा आणि सामाजिक मूल्ये व्यक्त होत राहतात. मात्र वाढत्या आदिवासी स्थलांतरामुळे या भाषा व बोलींवर गंभीर परिणाम होत असून अनेक आदिवासी भाषा आज नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजात भिल्ल, पावरा, कोकणा, गोंडी, वारली, कातकरी, ठाकूर, माडिया-गोंड अशा विविध जमाती असून त्यांच्या स्वतंत्र भाषा वा बोली अस्तित्वात आहेत. या भाषा प्रामुख्याने अलिखित (oral) स्वरूपात असून त्यांचे व्याकरण, शब्दसंपदा आणि अभिव्यक्तीपद्धती स्थानिक जीवनाशी घट्ट जोडलेल्या आहेत. निसर्ग, शेती, जंगल, पशुपालन आणि साजिक संबंध यांचे सूक्ष्म पैलू या भाषांमधून व्यक्त होतात.

६.२ आदिवासी समाजाच्या चाली-रीती व परंपरा -आदिवासी समाजाच्या जीवनात चाली-रीती व परंपरा यांना अत्यंत केंद्रस्थानी स्थान आहे. या परंपरा केवळ धार्मिक किंवा सांस्कृतिक स्वरूपाच्या नसून त्या आदिवासी समाजाच्या सामाजिक संघटन, कुटुंबसंस्था, निसर्गाशी असलेल्या नातेसंबंधांची तसेच सामूहिक ओळखीची अभिव्यक्ती आहेत. सण-उत्सव, देव-देवतांची पूजा, विवाह पद्धती, जन्म-मृत्यू विधी, सामूहिक नृत्य-गीत, अन्नपद्धती आणि पारंपरिक श्रद्धा या सर्व चाली-रीतींमधून आदिवासी संस्कृतीचा मूळ गाभा स्पष्ट होत असतो. परंतु वाढत्या आदिवासी स्थलांतरामुळे या चाली-रीती व परंपरांवर लक्षणीय आणि अनेकदा नकारात्मक परिणाम घडून येत आहेत. आदिवासी चाली-रीती प्रामुख्याने स्थैर्यपूर्ण ग्रामीण अथवा जंगलाधारित जीवनाशी जोडलेल्या असतात. स्थलांतरामुळे हे स्थैर्य भंग पावते. रोजगारासाठी शहरांकडे, औद्योगिक अथवा बांधकाम क्षेत्रांकडे गेलेली आदिवासी कुटुंबे आपल्या मूळ गावांपासून, पारंपरिक सामाजिक वातावरणापासून

आणि सांस्कृतिक केंद्रांपासून दूर जातात. परिणामी सण-उत्सवांच्या काळात गावात उपस्थित राहणे शक्य न राहिल्याने सामूहिक सणवारांमध्ये सहभाग कमी होत जातो.

६. उपाययोजना व शिफारसी -

७.१. **ग्रामस्तरावर रोजगारनिर्मिती** - आदिवासी स्थलांतराच्या समस्येवर प्रभावी उपाय करण्यासाठी ग्रामस्तरावर रोजगारनिर्मिती हा अत्यंत मूलभूत, दीर्घकालीन आणि शाश्वत उपाय मानला जातो. आदिवासी स्थलांतरामागील मुख्य कारणे-बेरोजगारी, शेतीतील अनिश्चितता, कमी उत्पन्न आणि उपजीविकेचे मर्यादित पर्याय-हे सर्व घटक स्थानिक स्तरावर रोजगार उपलब्ध झाल्यास मोठ्या प्रमाणात कमी करता येऊ शकतात. म्हणूनच आदिवासी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थैर्यासाठी गाव पातळीवर रोजगारनिर्मितीचे नियोजन अत्यावश्यक ठरते.

७.२ **स्थानिक संसाधनांवर आधारित रोजगार**- आदिवासी भागात उपलब्ध असलेली नैसर्गिक, मानवी व सांस्कृतिक संसाधने रोजगारनिर्मितीसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. शेतीपूरक व्यवसाय, वनउपज संकलन व प्रक्रिया, पशुपालन, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय, मधउत्पादन, औषधी वनस्पती लागवड यांद्वारे गाव पातळीवर रोजगारनिर्मिती शक्य आहे. या व्यवसायांचे वैज्ञानिक पद्धतीने प्रशिक्षण व बाजारव्यवस्थेशी संलग्निकरण केल्यास आदिवासी कुटुंबांना स्थिर उत्पन्न मिळू शकते.

७.३ **मनरेगा व सार्वजनिक रोजगार योजना** -महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (मनरेगा) ही ग्रामस्तरावर रोजगारनिर्मितीसाठी एक प्रभावी साधन ठरू शकते. मात्र अनेक आदिवासी भागांत या योजनेची अंमलबजावणी अपुरी किंवा अनियमित असल्याचे दिसून येते. जर मनरेगा अंतर्गत स्थानिक गरजांनुसार कामे-जसे जलसंधारण, शेततळे, रस्ते, सिंचन सुविधा, वनसंवर्धन—प्राधान्याने राबविली गेली तर ग्रामस्तरावर मोठ्या प्रमाणात रोजगारनिर्मिती होऊ शकते आणि स्थलांतराची गरज कमी होईल.

७.४ **लघुउद्योग व स्वयंरोजगार** -आदिवासी महिलांसाठी आणि युवकांसाठी स्वयंरोजगार व लघुउद्योग हा अत्यंत महत्त्वाचा पर्याय आहे. हस्तकला, वारली चित्रकला, बांबू-उद्योग, मातीची भांडी, कापड-विणकाम, स्थानिक खाद्यपदार्थ प्रक्रिया उद्योग यांना प्रोत्साहन दिल्यास ग्रामस्तरावर रोजगार वाढू शकतो. यासाठी प्रशिक्षण, भांडवल, स्वयं-सहायता गट आणि बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

७.५ **कौशल्य विकास व प्रशिक्षण** -ग्रामस्तरावर रोजगारनिर्मितीसाठी केवळ योजना पुरेशा नसून कौशल्यविकास हा महत्त्वाचा घटक आहे. आदिवासी युवक-युवतींसाठी स्थानिक परिस्थितीशी सुसंगत कौशल्य प्रशिक्षण-शेतीपूरक तंत्रज्ञान, बांधकाम कौशल्ये, दुरुस्ती कामे, सेवा क्षेत्र याद्वारे रोजगाराच्या शक्यता वाढवता येतात. स्थानिक पातळीवरच प्रशिक्षण उपलब्ध झाल्यास स्थलांतर न करता रोजगार मिळण्याची संधी निर्माण होईल.

७.६ **महिलांसाठी स्थानिक रोजगार** -ग्रामस्तरावर रोजगारनिर्मिती केल्यास आदिवासी महिलांना स्थलांतराशिवाय आर्थिक सहभागाची संधी मिळेल. महिलांसाठी स्वयं-सहायता गट, दुग्धव्यवसाय, अन्नप्रक्रिया, बालवाडी-आरोग्य सेवांशी निगडित रोजगार निर्माण केल्यास कुटुंबाचे उत्पन्न वाढेल आणि महिलांचे सक्षमीकरणही साध्य होईल.

७.७ **स्थलांतरित आदिवासींसाठी सामाजिक सुरक्षा** - आदिवासी स्थलांतराचे प्रमाण वाढत असताना स्थलांतरित आदिवासी कामगार आणि त्यांच्या कुटुंबांसमोरील सामाजिक सुरक्षिततेचा प्रश्न अधिक तीव्र झाला आहे. स्थलांतरित आदिवासी बहुतेक वेळा असंगठित क्षेत्रात, तात्पुरत्या स्वरूपाच्या आणि अत्यल्प वेतनाच्या कामांवर अवलंबून असतात. शहरांतील किंवा औद्योगिक भागांतील जीवनात त्यांना रोजगाराची अनिश्चितता, असुरक्षित निवास, आरोग्यसेवांचा अभाव, शैक्षणिक अडथळे आणि सामाजिक भेदभाव यांचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे स्थलांतरित आदिवासींसाठी स्वतंत्र आणि प्रभावी सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

७.८ **स्वयंसेवी संस्थांचा सक्रिय सहभाग** - आदिवासी स्थलांतराच्या समस्येवर केवळ शासकीय योजनांद्वारे पूर्णतः उपाय करणे मर्यादित ठरते. प्रशासकीय अडचणी, दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती, स्थानिक गरजांचे अपुरे आकलन आणि अंमलबजावणीतील संथपणा यामुळे अनेक शासकीय योजना अपेक्षित परिणाम साधू शकत नाहीत. अशा परिस्थितीत स्वयंसेवी संस्थांचा (NGOs) सक्रिय सहभाग हा आदिवासी स्थलांतराच्या प्रश्नावर प्रभावी, संवेदनशील आणि स्थानिक पातळीवर उपाय सुचविणारा महत्त्वाचा घटक ठरतो.

७.९ **स्थानिक पातळीवरील हस्तक्षेपाची क्षमता** -स्वयंसेवी संस्था प्रामुख्याने ग्रामस्तरावर, थेट आदिवासी समाजाशी संलग्न राहून कार्य करतात. त्यामुळे आदिवासींच्या दैनंदिन समस्या, स्थलांतराची वास्तविक कारणे, सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे आणि जीवनशैलीचे बारकावे त्यांना सखोलपणे समजतात. ही तळागाळातील समज स्वयंसेवी संस्थांना स्थलांतर रोखण्यासाठी व त्याचे दुष्परिणाम कमी करण्यासाठी प्रभावी उपाय राबविण्यास सक्षम बनवते.

७.१०. रोजगार, उपजीविका व कौशल्य विकास -

स्वयंसेवी संस्थांचा एक महत्त्वाचा सहभाग म्हणजे स्थानिक रोजगारनिर्मिती व उपजीविका विकास. अनेक संस्था आदिवासी युवक-युवतींसाठी कौशल्य प्रशिक्षण, स्वयंरोजगार मार्गदर्शन, लघुउद्योग विकास, स्वयं-सहायता गटांची निर्मिती आणि बाजारपेठेशी संलग्नता यांसारखे उपक्रम राबवितात. यामुळे आदिवासी कुटुंबांना स्थलांतराशिवाय उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध होते.

निष्कर्ष - प्रस्तुत संशोधन लेखात महाराष्ट्रातील आदिवासी स्थलांतराचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासातून स्पष्ट होते की आदिवासी स्थलांतर ही केवळ आर्थिक गरजांमधून उद्भवलेली घटना नसून, ती सामाजिक,

सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय संरचनांतील दीर्घकालीन दुर्लक्षाचे फलित आहे. अल्पभूधारक शेती, उत्पन्नाची अनिश्चितता, बेरोजगारी, ऋणबाजारीपणा, शिक्षण व आरोग्य सुविधांचा अभाव, जंगलहक्कांवरील मर्यादा आणि विस्थापन या एकत्रित कारणांमुळे आदिवासी समाजाला स्थलांतराचा मार्ग स्वीकारावा लागतो. या स्थलांतराचे परिणाम आदिवासी समाजाच्या कुटुंबसंस्थेवर खोलवर झाल्याचे आढळते. संयुक्त कुटुंबपद्धतीचा ऱ्हास, वृद्ध, महिला व मुलांची असुरक्षितता, भावनिक तुटवडा आणि कौटुंबिक संबंधांतील तणाव हे स्थलांतरातील ठळक सामाजिक परिणाम आहेत. त्याचप्रमाणे स्त्री-पुरुष भूमिकांमध्ये बदल होत असून, महिलांवर कामाचे ओझे, शोषण आणि असुरक्षिततेचे प्रमाण वाढले आहे. स्थलांतरामुळे मुलांचे शिक्षण खंडित होणे आणि बालमजुरीला चालना मिळणे हेही गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून पाहता, स्थलांतराचा प्रभाव आदिवासी समाजाच्या भाषेवर, बोलींवर, चाली-रीतींवर आणि पारंपरिक परंपरांवर अत्यंत प्रतिकूल स्वरूपात दिसून येतो. आदिवासी भाषा व बोली दैनंदिन वापरतातून हळूहळू लोप पावत असून, पुढील पिढी मातृभाषेपेक्षा प्रभुत्वशाली भाषांकडे झुकताना दिसते. सण-उत्सव, निसर्गपूजा, सामूहिक नृत्य-गीत आणि पारंपरिक धार्मिक श्रद्धांमध्ये सहभाग कमी झाल्याने आदिवासी अस्मितेवर संकट निर्माण झाले आहे. या सर्व घडामोडींमुळे आदिवासी समाजाची सांस्कृतिक ओळख धूसर होत चालली आहे. अभ्यासात असेही निदर्शनास आले आहे की स्थलांतर अपरिहार्य ठरले असले, तरी त्यामधून निर्माण होणारी असुरक्षितता आणि शोषण टाळता येणे शक्य आहे. यासाठी ग्रामस्तरावर रोजगारनिर्मिती, स्थलांतरित आदिवासींसाठी सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था, शिक्षण-आरोग्य सेवा सुलभ करणे, जंगलहक्कांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि स्वयंसेवी संस्थांचा सक्रिय सहभाग या उपाययोजना अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात. स्थानिक संसाधनांवर आधारित उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध करून दिल्यास स्थलांतराची तीव्रता कमी करता येऊ शकते. एकूणच, आदिवासी स्थलांतराचा प्रश्न हा केवळ विकासाचा उपप्रश्न नसून तो सामाजिक न्याय, सांस्कृतिक जतन आणि मानवी हक्कांचा प्रश्न आहे. आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी केवळ आर्थिक आकडेवारीवर आधारित धोरणे पुरेशी ठरणार नाहीत, तर सामाजिक-सांस्कृतिक संवेदनशीलतेने युक्त, सहभागी आणि सर्वसमावेशक धोरणांची आवश्यकता आहे. आदिवासी समाजाला त्यांच्या मूळ भूमीवर सन्मानाने, सुरक्षिततेने आणि सांस्कृतिक अस्मिता जपत जगण्याची संधी देणे, हेच शाश्वत विकासाचे खरे उद्दिष्ट ठरू शकते.

संदर्भसूची

१. भारत सरकार. (२०११). भारताची जनगणना २०११ अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या व सामाजिक-आर्थिक स्थिती. नवी दिल्ली.
२. महाराष्ट्र शासन. (२०१९). आदिवासी विकास विभाग, वार्षिक अहवाल. मुंबई, महाराष्ट्र शासन. भारत सरकार. (२०१४). राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण (NSSO) – स्थलांतर अहवाल. नवी दिल्ली, राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था.
३. ठाकूर, डी. एन. (२०१८). आदिवासी समाज व स्थलांतर. पुणे, डायमंड प्रकाशन.
४. गायकवाड, बी. आर. (२०१५). महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज : एक सामाजिक-आर्थिक अभ्यास. औरंगाबाद विद्या प्रकाशन.
५. पाटील, आर. बी. (२०१७). ग्रामीण दारिद्र्य, स्थलांतर आणि विकास. कोल्हापूर, शिवाजी विद्यापीठ.
६. देशमुख, एस. के. (२०१६). आदिवासी विकासाचे प्रश्न आणि आव्हाने. नागपूर, साईनाथ प्रकाशन.
७. महाराष्ट्र शासन. (२००६). अनुसूचित जमाती व इतर पारंपरिक वननिवासी (वनहक्क मान्यकरण) अधिनियम, २००६. मुंबई, शासन प्रकाशन.
८. जाधव, एम. आर. (२०१४). ग्रामीण-शहरी स्थलांतर : सामाजिक परिणाम. पुणे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
९. चव्हाण, के. टी. (२०१४). आदिवासी संस्कृती आणि सामाजिक परिवर्तन. नाशिक, यश पब्लिकेशन.
१०. भारत सरकार. (२०१७). ग्रामीण रोजगार हमी योजना : मूल्यांकन अहवाल. नवी दिल्ली, ग्रामीण विकास मंत्रालय.
११. निकम, पी. आर. (२०१९). भारतीय समाजातील स्थलांतराचे स्वरूप. मुंबई, लोकप्रिय प्रकाशन.
१२. देशपांडे, एस. (२०१८). महाराष्ट्रातील आदिवासी स्थलांतराचा अभ्यास (अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध). पुणे : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.
१३. येरावडेकर, व्ही. जी. (२०१३). शिक्षण, आरोग्य व सामाजिक विकास. कोल्हापूर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
१४. सामाजिक संशोधन केंद्र. (२०२०). आदिवासी स्थलांतर व सामाजिक सुरक्षा. मुंबई, टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था.